

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.016>

TO‘SIQSIZLIK SEMANTIKASINI SHAKLLANTIRUVCHI PRESUPPOZITSION OMILLAR NEMIS VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIDA

Nabiyeva Gulbaxor Akbaraliyevna

ADCHTI, Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5514-9942>

E-mail: nabiyeva1119@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada to‘siqsizlik mazmunining nemis va o‘zbek tillarida faqat bevosita nominatsiya orqali emas, nutqiy bayon ortida oldindan qabul qilinadigan mazmun asosida shakllanishi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Asosiy e‘tibor konsessiv konstruksiyalarda ifodalangan voqea bilan uning yuz berishiga monelik qilishi kutilgan shart o‘rtasidagi munosabatga qaratiladi. Nemis tilidagi *obwohl*, *obgleich*, *wenngleich*, *trotzdem*, *dennoch* hamda o‘zbek tilidagi *garchi*, *qaramay*, *bo‘lsa ham*, *esa* vositalari qatnashgan kontekstlarda to‘siqsizlik ma‘nosining yuzaga kelishi uchun nutqda ochiq ifodalanmagan, ammo kommunikantlar tomonidan oldindan anglanadigan kutilma muhim semantik asos vazifasini bajarishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: to‘siqsizlik, presuppozitsiya, kutilma, konsessivlik, propozitsiya, konnektor, implitsit mazmun, kontekst, nemis tili, o‘zbek tili.

Аннотация. В статье в сопоставительном аспекте исследуется формирование содержания безбарьерности в немецком и узбекском языках не только посредством прямой номинации, но и на основе имплицитного содержания, presupпозиционно заложенного за рамками речевого высказывания. Основное внимание уделяется отношению между событием, выраженным в консессивных конструкциях, и условием, которое должно было препятствовать его совершению. На примере контекстов с немецкими союзами/наречиями *obwohl*, *obgleich*, *wenngleich*, *trotzdem*, *dennoch* и узбекскими средствами *garchi*, *qaramay*, *bo‘lsa ham*, *esa* определяется, что для актуализации значения безбарьерности важную семантическую роль играет невыраженная эксплицитно, но предвосхищаемая коммуникантами presupпозиция (ожидание).

Ключевые слова: безбарьерность, presupпозиция, ожидание, консессивность, пропозиция, коннектор, имплицитный смысл, контекст, немецкий язык, узбекский язык.

Abstract. The article comparatively investigates the formation of the meaning of accessibility (barrier-freeness) in German and Uzbek, focusing not only on direct nomination, but also on the underlying presuppositional content embedded behind the speech utterance. The

main focus is placed on the relationship between the event expressed in concessive constructions and the condition expected to hinder its occurrence. Based on contexts featuring the German connectors *obwohl*, *obgleich*, *wenngleich*, *trotzdem*, *dennoch* and the Uzbek means *garchi*, *qaramay*, *bo‘lsa ham*, *esa*, it is determined that the realization of the meaning of accessibility relies heavily on unexpressed yet anticipated expectations (presupposition) shared by the communicants as a crucial semantic basis.

Keywords: accessibility, presupposition, expectation, concessivity, proposition, connector, implicit content, context, German language, Uzbek language.

Kirish. Nutq mazmunining barcha tarkibiy qismlari gapning leksik va grammatik tuzilishida bir xil darajada ochiq ifodalanmaydi. Kommunikant bayonotni anglash jarayonida bevosita ifodalangan propozitsiya bilan cheklanmay, uning ortida turgan oldingi bilim, vaziyatga oid tasavvur va kutilmani ham faollashtiradi. Presuppozitsiya shu jihatdan bayonotning yuzaga kelishi uchun oldindan qabul qilinadigan mazmuniy asosni tashkil etadi [1; 2]. To‘siqsizlik semantikasida mazkur hodisaning ahamiyati shundaki, ayrim konstruksiyalarda to‘siqning o‘zi yoki undan kutiladigan oqibat to‘liq verbalizatsiya qilinmaydi. Shunga qaramay, kommunikant mavjud vaziyat bilan kutilgan natija o‘rtasidagi munosabatni tiklay oladi.

Konsessiv munosabat bunday mazmun hosil bo‘lishining xarakterli ko‘rinishlaridan biridir. *Obwohl*, *obgleich*, *wenngleich* singari nemis konnektorlari bir propozitsiyada muayyan holatni ifodalab, ikkinchi propozitsiyada shu holatdan kelib chiqishi kutilgan natijaga mos kelmaydigan voqeani yuzaga chiqaradi. Ushbu birliklar to‘siqsizlikni mustaqil leksik ma’no sifatida nomlamaydi. Ularning funksiyasi propozitsiyalar orasida qarama-qarshi kutilmani faollashtirish bilan bog‘liq [3; 4]. Nemis tilidagi konsessiv konnektorlarning mavjud to‘siqqa qaramay harakatning davom etishini grammatik jihatdan tashkil qilishi tahlil materialida ham kuzatiladi.

Tadqiqod metodologiyasi. Tadqiqot materiali nemis va o‘zbek tillarida to‘siqsizlik mazmunini presuppozitsion asosda yuzaga chiqaruvchi konsessiv va adversativ konstruksiyalardan shakllantirildi. Nemis tilida *obwohl*, *obgleich*, *wenngleich*, *trotzdem*, *dennoch*, *gleichwohl* birliklari, o‘zbek tilida *garchi*, *qaramay*, *-sa ham*, *-gan bo‘lsa-da* shakllari ishtirok etgan kontekstlar tahlilga jalb qilindi [1; 2]. Mazkur vositalarning tanlanishida ularning to‘siqsizlikni bevosita nomlashi emas, qarshi shart bilan amalga oshgan voqea o‘rtasida kutilmaga zid munosabat hosil qilishi asosiy mezon sifatida olindi [3].

Tahlil va natijalar. Konsessiv konstruksiyada yashirin kutilmaning faollashuvi. To‘siqsizlik semantikasining presuppozitsion xususiyati konsessiv konstruksiyada ifodalangan propozitsiyalar o‘rtasidagi munosabatda yaqqol ko‘rinadi. Bunday tuzilishda birinchi propozitsiya muayyan holatni bildiradi, ikkinchi propozitsiya esa shu holatdan kelib chiqishi kutilgan oqibatga mos kelmaydigan voqeani ifodalaydi [4; 6]. To‘siqsizlik mazmuni faqat ikki propozitsiyaning formal qarama-qarshiligidan emas, qarshi shart asosida shakllangan kutilma bilan real natijaning mos kelmasligidan hosil bo‘ladi [5; 6].

Nemis tilidagi *obgleich* konnektori qatnashgan quyidagi kontekst ushbu munosabatni ko‘rsatadi: „*Obgleich die ständigen Einmischungen der Verwandten die Häuslichkeit belasteten, fanden Otabek und Kumush in ihrer gegenseitigen Zuneigung Zuflucht.*“ [7]

Ergash propozitsiyadagi *die ständigen Einmischungen der Verwandten* tashqi qarshilikni, *die Häuslichkeit belasteten* predikativ birikmasi esa uning oilaviy muhitga salbiy ta‘sirini bildiradi. Gap tarkibida “bunday aralashuv Otabek va Kumush munosabatlarini buzishi kerak” degan hukm bevosita ifodalanmagan. Ushbu mazmun kommunikant tomonidan mavjud vaziyatdan kelib chiqadigan ehtimoliy oqibat sifatida tiklanadi [4; 5]. *Obgleich* bilan shakllantirilgan konsessiv munosabat ana shu kutilmani faollashtiradi, asosiy propozitsiyadagi *fanden Otabek und Kumush in ihrer gegenseitigen Zuneigung Zuflucht* esa kutilgan oqibatning voqelanmaganini ko‘rsatadi [6; 7].

Mazmuniy qatlam	Lisoniy maqomi	Mazmuni
Qarshi shart	ochiq ifodalangan	qarindoshlarning aralashuvi oilaviy muhitga bosim qiladi
Kutiladigan oqibat	presuppozitsion	tashqi aralashuv o‘zaro yaqinlikni zaiflashtirishi kutiladi
Real voqea	ochiq ifodalangan	Otabek va Kumush o‘zaro mehrda tayanch topadi

Mazkur tuzilishda presuppozitsion qatlam chiqarib tashlansa, konsessiv munosabatning to‘siqsizlikka aloqador semantik mexanizmi to‘liq ochilmaydi. Qarindoshlarning aralashuvi va personajlarning o‘zaro yaqinligi alohida faktlar sifatida qoladi. *Obgleich* ularni kutilgan oqibat va real natija o‘rtasidagi nomuvofiqlik asosida yagona semantik tuzilishga birlashtiradi [1; 6]. Kutilgan oqibatning inkor etilishi va to‘siqsizlik ma‘nosi. Presuppozitsion mexanizm faqat konsessiv konnektor orqali yuzaga kelmaydi. Nemischa materialdagi *kein Hindernis der Welt seine Liebe zu Kumush zerstören konnte* konstruksiyasi boshqa struktur yo‘lni namoyon etadi [7]. *Kein Hindernis der Welt* birikmasi ehtimoliy cheklovlar doirasini umumlashiradi. *Hindernis* leksemasi qarshilik mavjud bo‘lishi mumkinligini semantik jihatdan faollashtirsa, *kein ... konnte* konstruksiyasi ushbu qarshilikning kutilgan natijaga erisha olmaganini bildiradi [2; 6]. Mazmunning presuppozitsion qatlamida esa “yetarlicha kuchli qarshilik insonning qarori yoki hissiy munosabatini o‘zgartirishi mumkin” degan umumiy kutilma mavjud [4; 5].

Bu holatda to‘siqsizlik ma‘nosining shakllanishi quyidagi nisbatga asoslanadi: ehtimoliy *qarshilik mavjudligi* → *qarshilikdan kutiladigan ta‘sir* → *ushbu ta‘sirning voqelanmasligi* [5; 6]. Shu sababli, to‘siqsizlik mazmunini faqat inkor olmoshi yoki *Hindernis* leksemasiga bog‘lab qo‘yish yetarli emas. Uning to‘liq interpretatsiyasi ifodalangan mazmun bilan presuppozitsion kutilmaning o‘zaro munosabatida yuzaga keladi. O‘zbek tilida presuppozitsion kutilmaning konsessiv shakllanishi. O‘zbek tilida to‘siqsizlik mazmunining presuppozitsion shakllanishi konsessiv munosabatni ifodalovchi grammatik vositalarning kontekst bilan birgalikdagi faoliyatida kuzatiladi. *Garchi, -sa ham, -gan bo‘lsa-da* shakllari ikki voqeani oddiy qarama-qarshi qo‘yish bilan cheklanmay, ulardan biri asosida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan natija haqidagi kutilmani ham faollashtiradi [2; 5]. O‘zbek sintaksisida mazkur vositalarning qarshi shart va unga mos kelmagan natijani grammatik munosabatga kiritishi qayd etilgan [2]. Nemis tilidagi *obwohl, obgleich* bilan o‘zbek tilidagi *garchi, -sa ham, -gan bo‘lsa-da* shakllari shu jihatdan umumiy konsessiv asosga ega [1; 2]. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi quyidagi parcha mazkur hodisaning o‘zbek tilidagi voqelanishini ko‘rsatadi: “*Bek uchun bir*

necha joylarga qiz aytdirmak istalangan bo‘lsa ham, dedi, avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo‘lg‘an qarshiliklaridan bu kungacha to‘y qilolmay kelamiz. Ulug‘ xo‘jamizning qat‘iy niyatlari bu safardan qaytg‘ach bekni uylantirishdir” [7, 123-b.].

Mazkur fragmentda istalangan bo‘lsa ham konstruksiyasi ikki mazmuniy holatni bir-biriga bog‘laydi. Birinchi holat Otabekni uylantirishga qaratilgan niyat va amaliy urinishlarning mavjudligini bildiradi. Bunday urinish odatiy mantiqqa ko‘ra nikohning amalga oshishi bilan yakunlanishi kutiladi. Matnda “qiz aytdirishga urinish bo‘lsa, to‘y bo‘lishi kerak” degan hukm alohida jumla sifatida berilmagan. U qiz aytdirmak istalangan propozitsiyasidan kelib chiqadigan presuppozitsion kutilma sifatida tiklanadi [4; 5].

Xulosa. Kutilgan oqibatning inkor etilishi va to‘siqsizlik ma‘nosi. Presuppozitsion mexanizm faqat konsessiv konnektor orqali yuzaga kelmaydi. Nemischa materialdagi *kein Hindernis der Welt seine Liebe zu Kumush zerstören konnte* konstruksiyasi boshqa struktur yo‘lni namoyon etadi [7].

Kein Hindernis der Welt birikmasi ehtimoliy cheklovlar doirasini umumlashtiradi. *Hindernis* leksemasi qarshilik mavjud bo‘lishi mumkinligini semantik jihatdan faollashtirsa, *kein ... konnte* konstruksiyasi ushbu qarshilikning kutilgan natijaga erisha olmaganini bildiradi [2; 6]. Mazmunning presuppozitsion qatlamida esa “yetarlicha kuchli qarshilik insonning qarori yoki hissiy munosabatini o‘zgartirishi mumkin” degan umumiy kutilma mavjud [4; 5].

Bu holatda to‘siqsizlik ma‘nosining shakllanishi quyidagi nisbatga asoslanadi: ehtimoliy qarshilik mavjudligi → qarshilikdan kutiladigan ta‘sir → ushbu ta‘sirning voqelanmasligi [5; 6]. Shu sababli, to‘siqsizlik mazmunini faqat inkor olmoshi yoki *Hindernis* leksemasiga bog‘lab qo‘yish yetarli emas. Uning to‘liq interpretatsiyasi ifodalangan mazmun bilan presuppozitsion kutilmaning o‘zaro munosabatida yuzaga keladi.

Shu asosda to‘siqsizlik semantikasini faqat tayyor leksik yoki grammatik ma‘no sifatida tavsiflash yetarli emas. Uning ayrim ko‘rinishlari ifodalangan propozitsiya, presuppozitsion kutilma va real natija o‘rtasidagi munosabat orqali shakllanadi. Presuppozitsion yondashuv to‘siqsizlikning nutq yuzasida bevosita ko‘rinmaydigan mazmuniy qatlamini aniqlash hamda nemis va o‘zbek tillarida uning shakllanish mexanizmlarini qiyosiy jihatdan farqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
2. Levinson S. Presupposition and Conversational Implicature // Journal of Linguistics. – 1980.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 112–125.
4. Hakimov A. Matn semantikasi va pragmatika. – Samarqand: SamDU, 2010.